

Bir-Çok Açısından Ali Kuşçu'da Yüklemleme

Mehmet Özturan*

Özet: Bu makale, Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *Şerhu Tecdü'l-akâid* eseri üzerinden metafiziğin temel kavramlarından birlik (*vahdet*) ile yüklemleme şeması, yani "kategorik önerme, konu ve yüklem bir açıdan birleşmesini, başka bir açıdan ise farklılaşmasını gerektirir" önermesi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu şema, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) eserlerinden ilham alınarak Nasîruddin et-Tûsî (ö. 672/1274) tarafından *Tecdü'l-i'tikâd*'a taşınmış ve böylece felsefi kelam kitaplarının, özellikle de *Tecdü'l-i'tikâd* şerhlerinin gündemine girmiştir. *Tecdü'l-i'tikâd* üzerine yapılan şerhler, 'haml' başlığı altında bu şemanın temellendirilmesine ilişkin çeşitli yaklaşımlar sunmaktadır. Fakat aynı şema, aynı kitapta bambaşka bir bağlamda, vahdet-kesret başlığı altında da incelenmektedir: Haml başlığı altında kategorik önermede konu teriminin ve yüklem teriminin bir cihetten birlik (*ittihad*) oluşturması bir başka cihetten de farklı olması gerektiği söylenirken, vahdet-kesret başlığında da 'bir' ve 'çok' sıfatlarını alan şeylerin bir cihetten 'bir' başka bir cihetten 'çok' olması gerektiği söylenmektedir. Dolayısıyla birlik ve çokluk hem mantıksal hem de metafiziksel iki ayrı bağlamda ele alınmaktadır. Bu makalede, Kuşçu'nun şerhini analiz ederek, vahdet-kesret ve kategorik önermelerdeki yüklemlemenin cihetler özelinde görünen bu kesişimini vurgulamaya çalışacağım ki bu, henüz gereken ilgiyi görmemiş bir husustur. Bu açıdan makale, metafiziğin genel kavramlarından vahdet ve kesreti kategorik önermeler gibi mantıksal unsurlar ile karşılaştırarak mantıksal kavramları metafiziksel temelleri ile birlikte ele almanın önemine katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ali Kuşçu, Fahreddin er-Râzî, bir, çok, özdeşlik, kategorik önerme, yüklemleme.

Abstract: This paper examines the relationship between the fundamental metaphysical concepts of unity (*wahdat*) and the predication schema, which posits that "a categorical proposition requires the subject and predicate to be identical in one respect and distinct in another," as discussed in 'Ali al-Qūshjī's (d. 879/1474) *Sharh al-Tajrid al-'Aqā'id*. This schema, drawn from the works of Fakhr al-Din al-Rāzī (d. 606/1210), was later integrated into *Tajrid al-I'tiqād* by Naşîr al-Din al-Tûsî (d. 672/1274), and subsequently became part of the discourse in philosophical kalām texts, particularly in the commentaries on *Tajrid al-I'tiqād*. These commentaries present various approaches to grounding this schema within the discussion of *haml* (predication). At the same time, this schema is also analyzed, in the same text, under the section on unity and plurality (*wahdat-kathrat*) in a completely different context. In the *haml* section, it is argued that the subject term and predicate term of a categorical proposition must be unified in one respect and distinct in another. Meanwhile, in the section on unity and plurality, it is posited that entities described as 'one' and 'many' must be 'one' in one regard and 'many' in another. More specifically, unity and plurality are addressed in two distinct contexts, both logical and metaphysical. By analyzing Qūshjī's commentary, this paper seeks to underscore the intersection between the concepts of unity and plurality and the metaphysical foundations of predication in categorical propositions—an area that has not yet received sufficient scholarly attention. In this regard, the paper emphasizes the importance of examining logical concepts, such as categorical propositions, alongside metaphysical concepts like unity and plurality, by demonstrating how logical structures are rooted in their metaphysical foundations.

Keywords: 'Ali al-Qūshjī, Fakhr al-Din al-Rāzī, one, many, identity, categorical proposition, predication, unity, multiplicity.

* Doç. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü. İletişim: mehmet80@gmail.com

Giriş

“Bir şeyi bir şeye yüklem yapmak ne demektir?” sorusu üzerine araştırmalar tümel önermenin semantiğinin yani “Her c, b'dir ne anlama gelir?” sorusunun cevaplandığı yerlerde detaylıca ele alınır.¹ Kategorik önermede konu kaplamı belirler, yüklem ise belirlenmiş olan bu kaplam ile ittihad eder/özdeşleşir. “Zeyd kâtipdir” önermesinde ‘Zeyd’ bir zâtı/bireyi tutar, ‘kâtip’ kavramı bir kümedir ve konu terimin tuttuğu şeyin kâtip özelliğine sahip olduğunu, yani kâtip kümesinin bir elemanı olduğunu ifade eder. Fakat kategorik önerme konu terimin yüklem terimin bir elemanı olduğunu basit bir şekilde söylemekten daha fazlasını gerektirir: Konu terim ve yüklem terim farklı anlamları ifade etmeli ve her iki terim de bir tür özdeşliğe sahip olmalıdır. Buna göre “İnsan canlıdır” önermesinin doğru bir önerme olduğunu varsayalım. ‘İnsan’ konu teriminin bireyleri ‘canlı’ kümesinin elemanlarıdır. ‘İnsan’ ve ‘canlı’nın tanımları da birbirinden farklıdır. Ek olarak ‘insan’ ve ‘canlı’ bir açıdan/yönden özdeştir. Yani onlar arasında ortak bir nokta, özdeşlik noktası bulunmaktadır.

Mantık el kitaplarında kategorik önermedeki yüklemlemenin oluşabilmesi için konu ile yüklem arasında bir tür özdeşliğin olması, yüklemlemenin anlamlı (*müfîd*) olması için de lafız düzeyinde değil anlam düzeyinde katkı sağlaması şartları açıklanır.² Fakat yüklemlemenin doğası ve şartları ile ilgili sadece mantık el kitaplarına hapsolmak, bu teorinin metafizikle ilişkisinin altında yatan temel kavrayışı gözden kaçırmamıza neden olur.

Kategorik olumlu bir önermeye ait yüklemleme şemasını tartışmaya açan ve bu şemanın neyi gerektirdiğini kanonik bir formda ilk dile getiren kişinin Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) olduğu söylenebilir.³ Yüklemleme şemasını oluşturmaya giden yol, *el-İşârât ve't-tenbihât* adlı eserin mantık kısmında İbn Sînâ'nın “üçgen şekildir” önermesinin semantiği hakkında konuşması ile başlar. Fahreddin er-Râzî *Şerhu'l-İşârât*'ta

1 Kutbüddin er-Râzî, *Tahrîru'l-kavâid'l-mantukîyye fî şerhi'r-risâleti's-Şemsîyye*, thk. Muhsin Bidarfer (Kum: Menşûrât-ı Bidar, 2005), 245-260.

2 er-Râzî, *Tahrîru'l-kavâid'l-mantukîyye fî şerhi'r-risâleti's-Şemsîyye*, 247-49.

3 Burada “şema” terimini, kategorik önermenin gerektirdiği ontolojik ve semantik koşulları gösteren ‘form’, ‘şablon’ anlamında kullanıyorum. Yüklemleme şeması, kategorik önermede konu ve yüklem bir açıdan birleşmesi/ittihad etmesi başka bir açıdan da çoğalmasını gerektirdiğini söyleyen genel bir formdur. Bu form içinde birlik ve çokluk birer boşluk veya şablon olarak düşünüldüğünde -Tarski'nin doğruluk şemasını andıracak biçimde- farklı içeriklerle doldurulabilir. Mesela konu ve yüklem varlıkları özdeş olmalıdır diyen biri, ‘bir açıdan birleşme formu’nu varlık ile doldururken bir başkası onu kaplam ile doldurmayı savunur.

“üçgen şekildir” önermesinin ne anlama geldiğini açıklar. Râzî, yüklelemenin doğası ve olumlu önermenin semantiği meselesinin kapağını *Şerhu'l-İşârât*'tan önce yazdığı eserlerinde açsa da özellikle sonrakiindeki formülasyon, Tûsî'nin *Tecrîdü'l-i'tikâd*'ı ve şârihleri için büyük bir etkiye sahiptir.

Râzî, *Şerhu'l-İşârât*'ta hem açık bir şekilde yüklelemenin neyi gerektirdiğini izah etmeye girişmiş hem de benim 'yükleme dilemması' adını verdiğim bir argüman üzerinden sonraki bilginlerin çözmeye çalışacağı bir problem belirlemiştir.⁴ Râzî “üçgen şekildir” önermesinin nasıl bir semantiğe sahip olduğunu şöyle açıklar:

أقول: لسائل أن يسأل فيقول: إذا قلنا: (إن المثلث شكل) فمفهوم المثلث هل هو مفهوم الشكل أو مغاير له؟ فإن كان المفهوم واحدًا فلا حمل ولا وضع إلا في الألفاظ المترادفة، وذلك عديم النفع في المباحث العقلية. وإن كان المفهوم متغايرين فالشيء كيف يعقل أن يكون هو ما يغايره؟

فنقول: إن الهوهو يستدعي التغاير من وجه والاتحاد من وجه، وهيهنا مفهوم المثلثية مغاير لمفهوم الشكلية، لكن الذات الموصوفة بهما واحدة فلاجل ذلك صح الهوهوية.⁵

Derim ki: Biri haklı bir şekilde şöyle diyerek bir soru sorabilir:

“Üçgen, şekildir” dediğimizde ‘üçgen’ mefhumu ‘şekil’ mefhumu mudur, yoksa onlar birbirinden farklı mıdır? Her iki mefhum bir ve aynıdır ise ortada konu ve yükleme yoktur, sadece sinonim kelimeler arasında (lafız düzeyinde) vardır. (Konu ve yüklemin sinonim lafızlar olmasının) akli meseleler açısından bir faydası yoktur. İki kavram birbirinden farklı ise bir şey nasıl olur da kendisinden farklı olan bir şey olur?!

Deriz ki: “O, odur” şablonu iki şeyin bir açıdan farklı olmasını, diğer bir açıdan da o ikisinin ittihad etmesini gerektirir. Bu örnekte üçgenlik kavramı, şekillik kavramından farklıdır. Fakat üçgen ve şekil sıfatlarını alan şey (*zât*), birdir. Bundan dolayı “O, odur” demek mümkün olmuştur.⁶

4 Yüklelemenin anlamı ve yükleme dilemması problemi üzerine detaylı analiz ve çözüm önerileri için bkz. Mehmet Özturan, “Yüklelemenin Anlamı: Tecrîdü'l-i'tikâd Üzerine Bir İnceleme,” *Beitülhikme: International Journal of Philosophy* 10/1 (2020): 207–218; “Yükleme Dilemması: Taşkoprızade'nin Dışsal Özdeşlikçi Yükleme Teorisi,” *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 41 (2020): 167–180.

5 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necefzade (Tahran, 2005), I, 34, 35.

6 Alâuddin Ali b. Muhammed el-Kuşçî, *Şerhu Tecrîdü'l-akâid*, thk. Muhammed Hüseyin Zirâi Rizâyî (Kum: Râid, 1393), I, 327.

Fahreddin er-Râzî, İbn Sînâ'nın açıklamalarından hareketle kategorik olumlu önermedeki yüklemlemeye ilişkin bir problem tespit eder. Olumlu kategorik bir yüklemleme "a, b'dir" kanonik formundadır. Önümüzde iki seçenek vardır. (1) a ve b birbirinden farklıdır (2) a ve b aynıdır. Seçenek 1'i kabul edersek bir şeyi kendisi dışında bir şeye yüklemiş oluruz. Diğer bir ifadeyle a, değil a olur ($a, \neg a$). İkinci seçeneğin kabul edilmesi durumunda ise bir şeyi kendi kendisine yüklemiş oluruz. Yani, iki sinonim arasında bir yüklemleme yapılmış olur. Öyle bir yüklemlemenin felsefi problemleri çözmeye bir faydası yoktur. Râzî'nin çerçevesinde ikilem argümanının yeniden yapılandırılması şöyledir:

Ö.1. Konu terim ile yüklem terim ya birbirinden farklıdır ya da birbiriyle aynıdır.

Ö.2. Konu terim ve yüklem terim birbirinden farklı ise bir şey aslında bir kendisi-olmayandır.

Ö.3. Konu terim ve yüklem terim birbirinin aynısı ise onlardan önerme kurmak faydasızdır.

S. Bir şey aslında ya kendisi-olmayan bir şeydir ya da onlardan önerme kurmak faydasızdır.

Fahreddin Râzî'nin yüklemleme dilemmasında, bir önerme oluşturmak, Ö2 ve Ö3 seçenekleri kabul edildiğinde, sırasıyla, bu seçeneklere özgü saçmalıklar doğurur. İlk saçma özdeşlik prensibini hedef alır. Konu terim için yer tutucu a, yüklem terim için yer tutucu b olsun. "a, b'dir" önermesi Ö2'de belirtildiği şekilde okunursa yani b, a olmayan ise o halde bu tahlile göre "a, b'dir" önermesi "a, a olmayandır" olarak yorumlanır. Nasıl olur da a, a olmayan olur! Bir şeyin kendisiyle bir ve aynı olması yani kendisine özdeş olması temel prensibine aykırı bir saçmalık oluşur. İkinci seçenek a ve b'nin aynı anlama geldiğini dolayısıyla onların sinonim olduklarını söyler. Ö3'te sinonimlerden kurulan bir önermenin entelektüel alanda akli bilimlerde faydasızlık saçmalığına sürüklediğini iddia eder. Özetle, çözmemiz gereken iki temel sorun vardır: Müteradif lafızlar ve bir şeye, o şeyin değilini yani çelişğini yüklem yapmak.

Fahreddin er-Râzî yüklemlemenin gerçekleşebilmesi için müterâdif lafızlar ve çelişik yüklemleme seçenekleri dışında iki ayrı seçeneğin daha bulunduğu işaret eder. Daha net bir şekilde söylemek gerekirse, Râzî konu terim ve yüklem terimlerin tamamen birbirinin aynısı olduğunu veya tamamen birbirinden farklı olduğunu demek yerine onların 'bir yönüyle aynı, bir yönüyle farklı' olduğu üçüncü ve dördüncü seçenekler tespit eder. Diğer bir ifadeyle, yüklemleme dilemmasının büyük öncülün-

deki seçenekler yani Ö1 hâsır (exhaustive) değildir. Üçüncü bir seçenek daha vardır: Konu terim ve yüklem terim birbirinden tamamen farklı olmak zorunda olmadığı gibi birbirinin aynısı olmak zorunda da değildir. Onlar bir noktada birleşir bir noktada ayrılır. Sonuç olarak olumlu kategorik önerme bu üçüncü seçenekte belirtilen şemaya uygun olduğunda birinci ve ikinci seçeneklerin neden olduğu saçmalıklara sürüklenmez. Râzî'nin vardığı bu çözüm cümlesi daha sonra Tûsî tarafından *Tecrîdü'l-î'tikâd* metnine aktarılır. Bu çözüm artık bir mottodur ve yükleleme şemasını şık bir şekilde ifade eder:

إن الهو هو يستدعي التغير من وجه والاتحاد من وجه

Hüve hüve formu, konu terim ve yüklem terimin bir açıdan farklılaşmasını bir açıdan da özdeş olmasını gerektirir.⁷

Fahreddin er-Râzî'nin, yükleleme dilemmasından kurtulmak için önerdiği 'yükleleme şeması' artık *Tecrîdü'l-î'tikâd* şerhlerinin hararetle tartıştığı bir başlıktır. Mantık kitapları dışında, yüklelemenin tartışıldığı artık farklı bir bağlama sahibiz: felsefi kelam kitaplarında tartışıldığı biçimiyle yükleleme. Bu bağlam, gözden kaçan temel içgörüyü yani yükleleme gibi mantığın temel teorilerinin metafiziksel kökenlerini tespit etmek için de uygun bir yerdir. Ben de bu makalede Ali Kuşçu'nun *Şerhu Tegrîdü'l-akâid*'ine odaklanarak yükleleme şeması, yani "konu terim ve yüklem terim bir açıdan ittihad etmeli diğer bir açıdan da farklılaşmalıdır" önermesini inceliyorum. Bu şema temelde ittihad ve teğâyürden oluşmaktadır. İttihad, birlik; teğâyür ise çoklukla doğrudan bağlantılıdır. Fakat ilerleyen satırlarda, teğâyür birimini bir tarafa bırakacak, 'ittihad' ve 'bir-çok' ile sınırlı bir şekilde Ali Kuşçu'yu analiz edeceğim. Başka bir ifadeyle bu makale, yükleleme şemasındaki ittihad ile 'bir-çok' arasındaki bağlantıyı kurmaya çalışıyor.

7 Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, I, 35. Tûsî bu çözümü *Tecrîdü'l-akâid*'de iki farklı başlıkta şöyle aktarmaktadır:

والحمل يستدعي اتحاد الطرفين من وجه وتغيرهما من آخر
فالهو هو يستدعي جهتي تغير واتحاد على ما سلف

Bk. Nasîruddin et-Tûsî, *Tecrîdü'l-akâid* (*Şerhu Tegrîdü'l-akâid* içinde), thk. Muhammed Hüseyin Zirâi Rizâyî, (Kum: Râid, 1393), I, 327, 514.

I. Birliğin/Özdeşliğin İki Yüzü

Makale boyunca ittihad (birlik), özdeşlik (aynılık), vahdet (birlik), birleşme ve aynılık terimleri eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu terimler farklı bağlamlarda değişik adlarla anılmasına rağmen, özlerinde aynı kavramı ifade ederler. Ancak özdeşlik ve benzeri kavramların iki farklı kategoriye ayrıldığına dikkat edilmesi gerekir. Birinci kategoride özdeşlik veya ittihad, iki şeyin tam anlamıyla aynı olması fikrini ifade eder. Tûsî ve Kuşçu gibi filozoflar, iki ayrı nesnenin ya da varlığın tamamen özdeş olamayacağını savunur ve bu görüşlerini “iki şeyin ittihad etmesi muhaldir” (اتحاد الإثنين محال) şeklindeki metafiziksel aksiyomla dile getirirler.⁸ Ben bu aksiyomu ‘Özdeşlerin İmkansızlığı Prensibi’ olarak adlandırıyor ve bunu kısaca ‘tam özdeşlik’ veya ‘güçlü özdeşlik’ olarak ifade ediyorum. Tam veya güçlü özdeşlik, Batı felsefesinde öne çıkan sayısal özdeşlik (numerical identity) kavramı ve Leibniz’in ‘Ayrıtdilemezlerin Özdeşliği Yasası’ (The Identity of Indiscernibles) ile dikkat çekici bir paralellik taşımaktadır. Nasıl ki İslam filozofları bir nesnenin yalnızca kendisiyle özdeş olabileceğini savunuyorsa, sayısal özdeşlik de bir nesnenin kendinden başka bir şeyle değil, yalnızca kendisiyle özdeş olabileceğini ileri sürer.⁹ Bu bağlamda, sayısal özdeşlik -tıpkı ‘Özdeşlerin İmkansızlığı Prensibi’nin ileri sürdüğü gibi- iki farklı nesnenin aynı olmasının imkânsız olduğunu vurgular: Bir varlık yalnızca kendisiyle özdeştir ve başka bir şey onunla tamamen özdeş olamaz.

Leibniz’in ‘Ayrıtdilemezlerin Özdeşliği Yasası’ da ‘Özdeşlerin İmkansızlığı Prensibi’ ile örtüşmektedir. Leibniz, iki nesnenin tüm nitelikleri bakımından özdeş olması durumunda, aslında bu iki nesnenin tek bir nesne olduklarını öne sürer. Bu ise, iki farklı nesnenin tam anlamıyla aynı olamayacağı, eğer her açıdan aynı görünüyorsa aslında tek bir nesne oldukları sonucunu doğurur.¹⁰ Sonuç olarak hem sayısal özdeşlik hem de Leibniz’in yasası, iki ayrı nesne, varlık ve anlamın tam olarak özdeş olamayacağını ifade eden ‘Özdeşlerin İmkansızlığı Prensibi’ yani “iki şeyin ittihad etmesi muhaldir” metafiziksel aksiyomu ile uyum içindedir.

8 el-Kuşçî, *Şerhu Tecrîdi'l-akâid*, I, 512.

9 Sayısal özdeşlik ile bireysel özdeşliğin kesişimini Mu'tezile özelinde inceleyen yakın zamanlı bir çalışma için bk. Fedor Benevich, “Personal Identity in the Philosophy of Kalâm”, *Documenti e Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale International Journal on the Philosophical Tradition from Late Antiquity to the Late Middle Ages* 34 (2023): 93-114.

10 Peter Forrest, “The Identity of Indiscernibles”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta. (Stanford: Stanford University, 2020).

İkinci kategorideki özdeşlik, Batı felsefesinde niteliksel özdeşlik (qualitative identity) olarak bilinir ve iki şeyin bazı nitelik ve özelliklerde birleşmesi, yani ortak özelliklere sahip olması olarak tanımlanır.¹¹ Buna ben 'zayıf özdeşlik' diyorum. Niteliksel özdeşlik/zayıf özdeşlik farklı nesnelere, varlıklar ve anlamlar arasında niteliklerin paylaşılmasına olanak tanır. Mesela Zeyd ve Amr'ın, her ikisi de insandır ve türleri bir olduğu için o ikisi niteliksel anlamda özdeştirler. Zira iki ayrı nesne veya varlık ortak bir nitelikte özdeşleşmiş/birleşmişlerdir. Bu çerçevede, kategorik önermenin gerektirdiği söylenen özdeşlik, niteliksel özdeşlikle yakından ilgilidir. Kategorik önermenin gerektirdiği yükleme şeması uyarınca, konu ve yüklem boşluklarının iki farklı kavram ile dolması ve bunların bir noktada özdeş/aynı/müttehid olması gerekir. Bu açıdan kategorik önerme, iki farklı kavramın ortak bir özelliğe sahip olmasını yani niteliksel özdeşliği gerektirir. Daha kesin bir şekilde söylemek gerekirse, aslında o konu ve yüklem müsterek 'varlık'a veya 'kaplama' sahip olmasını gerektirdiği için niteliksel özdeşliğin kapsamındaki daha alt bir özdeşlik türüdür. Özetle; haml yani kategorik önermenin, niteliksel bir birlik/özdeşlik türü olduğunu ve buna karşıt bir biçimde onun sayısal/niteliksel bir birlik olmadığını ilerleyen satırlarda tartışacağım. Şimdilik onun gerektirdiği birliğin niteliksel özdeşlik olduğunu söylemekle yetiniyorum.

II. Yüklemenin Analizi

Kuşçu kategorik önermelerin yükleme şemasını ve ona ilişkin argümanını, ana metin ile paralel olarak haml başlığı altında inceler. İlk olarak, şemayı içeren bu paragrafı takdim edecek, daha sonra buradaki anahtar kavramların izini -iddiama uygun olacak şekilde- bir-çok başlığı altında süreceğim:

(و الحمل) الإيجابي (يستدعي اتحاد الطرفين) أي: الموضوع والمحمول، (من وجه)
وإلا لكان الحمل الإيجابي بالمواطاة حكماً بوحدة الإثنين، (و تغايرهما من) وجه
(آخر) وإلا لكان حملاً للشيء على نفسه، فلا يكون مفيداً بل لا يكون هناك حمل
حقيقي، ومعنى الحمل أن المتغايرين مفهوماً متحدان ذاتاً

11 Harold Noonan-Ben Curtis, "Identity", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta ve Uri Nodelman, (Stanford: Stanford University, 2022).

Olumlu yüklemleme (*el-hamlu'l-îcâbî*), konu ve yüklem bir açıdan ittihadını gerektirmektedir. Eğer bu gerekmeseydi olumlu muvâtaat hamli iki (ayrı şeyin) bir/özdeş olduğunu iddia etmek olacaktı. Olumlu yüklemleme, konu ve yüklem başka bir açıdan da farklı olmalarını gerektirir. Eğer bu gerekmeseydi bir şeyi kendisine yüklem yapmak gerekirdi; böyle olduğunda da yüklemleme müfîd olmazdı, dahası ortada gerçek bir yüklemleme olmazdı. (Sonuç olarak) yüklemlemenin anlamı mefhum açısından farklı iki şeyin zat açısından özdeş olmasıdır.¹²

Kuşçu'nun 'haml' ile olumlu kategorik önermedeki hamli kastettiğini, 'iki taraf' ifadesini konu ve yüklem olarak şerh etmesinden anlaşılmaktadır. Çünkü sadece kategorik önermelerde, önermeyi oluşturan birimler konu ve yüklem olarak adlandırılır. Eğer Kuşçu, şartlı önermeleri kastetmiş olsaydı, 'iki taraf' ifadesini konu ve yüklem olarak değil, 'mukaddem' ve 'tâlî' olarak açıklardı. Sonuç olarak 'bir yönüyle özdeş', 'bir yönüyle de farklı' olmayı gerektiren yüklemleme biçimiyle kategorik olumlu önermelerin kastedildiği Kuşçu tarafından açık bir dil ile ifade edilmiştir.¹³

Öte yandan olumlu kategorik önerme/yüklemleme, *Tecrîdül-tikâd* şerhinde birlik ve çokluk başlıklarında "o, odur" (*el-hüve hüve*) ifadesi ile de ilişkilendirilir:

(والهوهو) لفظ مركب جعل اسما فعرف باللام، و المراد به الحمل الإيجابي
بالمواطأة ...

"O, odur" tümcesi, isme dönüştürülmüş (isimleşmiş) mürekkep bir yapıdır. Artık bir isim olması hasebiyle de başına elif-lâm takısı alır. "O, odur" ile kastedilen şey muvâtaat biçimli kategorik olumlu önermedir.¹⁴

Her iki paragraftan da hareketle diyebiliriz ki haml bazen kategorik olumlu önerme (*el-hamlu'l-îcâbî bi'l-muvâtaat*) bazen de 'el-hüve hüve' ifadesi ile karşılanmaktadır. Arapça yazan mantıkçıların الهوهو "o, odur" ifadesini kategorik önermeyi temsil eden değişken olarak yaygın bir şekilde kullandıkları bilinmektedir. Fakat bu ifadenin bir kelam kitabının birlik-çokluk bölümünde geçiyor olması yüklemleme

12 el-Kuşçî, *Şerhu Tegrîdül-akâid*, I, 327.

13 Hamlin şartları ile ilgili satırlarda Mahmûd b. Abdurrahmân el-İsfahânî (ö.749/1348) konunun kategorik önermeler olduğunu mevzu-mahmul terimlerini kullanmanın yanında, muvâtaat biçimli haml (*hamlu'l-muvâtaat*) ibaresini açıkça zikrederek belirginleştirir. Mahmud b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Tesdîdül-kavâid fî şerhi Tegrîdül-akâid*, thk. Eşref Altaş, M. Ali Koca, Salih Günaydın, Muhammed Yetim (İstanbul: İSAM, 2020), II, 202. Makalenin bundan sonraki aşamalarında kategorik olumlu önerme yerine bazen, 'yüklemleme' ifadesini kullanacağız.

14 el-Kuşçî, *Şerhu Tegrîdül-akâid*, I, 510.

ile birlik arasında güçlü bir bağ kurmamız gerektiğinin altını çizer. Buna ek olarak Ali Kuşçu'nun ikinci paragrafta "o, odur" ifadesini 'icâbî haml' olarak ifade etmedeki açıklığı, 'yükleleme-kategorik önerme-birlik-çokluk' temel kavramlarının birlikte düşünülmesi gerektiğini, onların kavramsal anlamda bir aile olduğunu gösterir. Tûsî'nin ana metni zaten 'hüve hüve' ile 'birlik', yani özdeşlik kavramının güçlü bir ilişki içinde olduğunu gösteriyor.¹⁵ Kuşçu'nun asıl katkısı ise birlik ve çokluk kavramlarının incelendiği bölümdeki temel kavram ve tezleri, "yükleleme için ne gerekir" sorusunu cevaplarken, özellikle de kategorik önerme için ittihadın neden bir şart olduğunu gerekçelendirirken kullanmasıdır. Yani bir-çok'a ilişkin prensipleri ve kazanımları 'haml' başlığı altına taşımasıdır. Bunu ilerleyen satırlarda detaylıca ortaya koyacağım. Ama öncesinde birlik-çokluk ile yüklemenin nasıl bağlantılı olduğunu açacağım.

III. Bir-Çok ve Kategorik Önerme

'Bir-çok', umûr-ı âmme yani metafiziğin en temel kavramlarındadır ve başta İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'sı olmak üzere Meşşâî metafizik veya bu çizgiden ayrışan müteahhir kelimcilerin metinlerinde 'bir-çok' kavramı, varlık, illet gibi umûr-ı âmme kavramlarının içinde yer alır. Bu kavramların analizinden elde edilen tümel kaideler mantık gibi bilimlerde; mantıksal nitelikler ve prensiplere ilişkin düşünce biçimini yönlendiren temel kabuller ve örtük varsayımlar olarak işlev görür. Mesela 'haml', mantıksal sonuç vb. gibi mantıksal niteliklere ilişkin, Arapça mantık metinlerinde görmeyi beklemeyeceğimiz metafiziksel temeller *el-Mevâkıf*, *el-Mekâsıd*, *Tecrîdü'l-İtikâd* gibi felsefî kelam kitaplarının ana metinlerinde karşımıza çıkar ve onların şerh ve haşiye-lerinde derinlikli analizlere konu edilirler.¹⁶

Metafiziğin bu şekillendirici rolü dikkate alındığında, denilebilir ki, yüklemenin neyi gerektirdiği sorusu yalnızca mantığı değil, aynı zamanda metafiziği de ilgilendiren bir meseledir. Bir kişi yükleme şemasını, mantıkta, yükleme dilemmasının bir çözümü olarak görürken, başka birisi onu metafizikte, 'bir-çok' analizinden türetilmiş bir sema olarak ele alma eğiliminde olabilir. İlerleyen satırlarda 'bir-çok' analizine

15 (والهو هو على هذا النحو) et-Tûsî, *Tecrîdü'l-akâid*, I, 510. Tûsî burada "O, odur" ifadesinin birliğe benzediğini belirtmektedir.

16 *Tecrid* metni bağlamında umûr-ı âmme kavramının ne anlama geldiğine dair yapılmış güncel bir çalışma için bk. Yasin Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek: Tecrid Geleneği Bağlamında Umur-ı Amme Sorunu* (İstanbul : Endülis Yayınları, 2019).

dayanarak ilgili şemanın nasıl elde edildiğini Ali Kuşçu'nun açıklamaları etrafında gösterecek ve yükleme şemasını yükleme dilemmasının bir çözümü olarak değil, onun yerine, 'bir-çok' kavramının analizi ile oluşan genel kuralların bir sonucu olarak türeteceğim:

(ثم معروضهما) أي: معروض الوحدة و الكثرة (قد يكون واحدًا فله) أي: لمعروض الوحدة والكثرة (جهتان بالضرورة) لامتناع أن يكون الشيء الواحد من جهة واحدة واحدًا و كثيرًا معًا، كأفراد الإنسان مثلاً؛ فإنها كثيرة من حيث ذواتها، وواحدة من حيث إنها إنسان.

İkisinin yani birlik ve çokluğun ârız olduğu şey, (tek bir şey olabilir). Bu durumda birlik ve çokluğun ârız olduğu bu şeyin iki ciheti olması zarurîdir. Zira tek bir şeyin tek bir açıdan hem 'bir' hem de 'çok' olması imkânsızdır. Mesela 'insan bireyleri' kavramını ele alalım. İnsan bireylerine içerdiği bireyler açısından baktığımızda onlar çoktur fakat aynı bireyler, insan olmaları açısından birdirler.¹⁷

Ali Kuşçu şerhinden aktardığımız bu paragraf bence yükleme şemasının- yani konu ve yüklem bir noktada özdeş bir açıdan farklı olmasını şart koşan tüm-cenin- başka bir yoldan da elde edilebileceğine dair kritik bir öneme sahiptir ve bu paralel yoldan ilerleyerek de yükleme şemasını elde edebiliriz. Konu ve yüklem bir açıdan özdeş ve bir açıdan farklı olmasını öneren yükleme şemasını daha önce Fahreddin er-Râzî'nin elde ettiği tarzda elde etmiştik: Konu ve yüklem bir açıdan özdeş olmalı ki her ikisinin tam özdeş olduğunu söylemek zorunda kalmayalım, konu ve yüklem bir açıdan yani tanımları açısından farklılaşmalı ki önerme bilgimizi arttırsın. Aynı şemayı birlik ve çokluk kavramlarının sıfat olarak kullanılması ile ilgili analizden de çıkarılabılırız. Yukarıdaki örneği düşünelim. İnsanın bireyleri mesela Zeyd, Amr birer insandır. Zeyd ve Amr'ın iki ayrı birey olduğunu göz önünde bulundurursak onlar bir tür çokluk teşkil ederler. Fakat bu çokluğun birleştiği, birbiriy-le bir açıdan özdeş olduğu da söylenebilir. Onların her ikisi de insan olduğuna göre onlar insan olma özelliğinde birleşirler. Dolayısıyla bireyler, Zeyd ve Amr, hem bir hem çoktur, fakat farklı bakış açılarından. Bir şeyin aynı açıdan yani tek bir mefhum üzerinden hem bir hem de çok olarak mülahaza edilmesi imkânsızdır.

17 el-Kuşcî, *Şerhu Tecrîdî'l-akâid*, I, 503.

Tûsî ile paralel olarak Kuşçu'nun tezi özetle şudur: "Birlik ve çokluk bir entite için sıfat olarak kullanılıyorsa bu entitenin bir birlik bir de çokluk cihetinin olması gerekir." Kuşçu bu tezi insan bireyleri üzerinden örneklendirmektedir.¹⁸ Fakat o niçin iki farklı cihet varsaymamız gerektiği noktasında Tûsî tezine bir katkı sunar. Diğer bir ifadeyle kategorik önermenin -Fregeci anlamda- niçin *sense*'lerinin (mefhumlarının) farklı referanslarının bir olması gerektiğinin, bir-çok temelinde nedenlerini teşhir eder. Kuşçu'ya göre aynı açıdan aynı nesneye hem bir hem çok demek imkânsızdır.

Buraya kadarki argümanı kısaca şöyle ifade edebiliriz:

Ö1. Bir entite 'bir' ve 'çok' sıfatlarını alıyorsa mutlaka onun bir birlik bir de çokluk ciheti vardır.

Ö2. Kategorik önermenin parçaları olan konu ve yüklem de bir ve çok sıfatlarını alıyor.

S. O halde kategorik önermenin de bir birlik ve bir çokluk ciheti vardır.

Şimdi Tûsî ve Kuşçu'dan öğrendiğim kavrayış ve perspektifi kategorik önerme için uygulamayı deneyecek ve şu soruyu cevaplayacağım: "Bireyler için kullandığımız 'çok' niteliği (Zeyd, Amr) ve bireyler için kullandığımız 'bir' niteliği (insan olma niteliği) kategorik önerme için de düşünülebilir mi?" Ben bu niteliklerin kategorik önermeye de uygulanabileceğini düşünüyorum. Diğer bir ifadeyle kategorik önermede 'çok' olarak nitelenecek şeyler olduğu gibi 'bir' olarak nitelenecek şeyler de mevcuttur. Zeyd ve Amr örneğinden devam edelim. Zeyd ve Amr iki ayrı şahıstır, birden fazla oldukları için Zeyd ve Amr için 'onlar' yani çoğul zamir kullanabiliriz, aynı şekilde kategorik önermede konu ve yüklem farklı tanımlara sahip 'iki' ayrı kavramdır. 'iki' niteliğini kullandımıza göre onlar için de yani konu ve yüklem ikilisi için de 'çok' niteliğini meşru bir şekilde kullanabiliriz. Zira konu ve yüklem farklı tanımlı olma gerekliliği çokluk veya çoğalmayı içermektedir. Konu ve yüklem farklı tanımlara sahip olması onların tanımları açısından çoğaldığının altını çizerek ve onların çokluk açısı altında onların birbirinden farklılaşma noktası ile aynı şeyi ifade eder.

Ancak konu, yüklem ve kopula parçalarından oluşan önermenin üçüncü parçası olan kopulayı bu çokluk cihetinin dışında bırakmam bir sorun olarak görülebilir. Başka bir ifadeyle, kopulanın; tıpkı konu ve yüklem gibi, kategorik önermenin ayrılmaz bir

parçası olduğu ve dolayısıyla önermedeki çokluğu oluşturan öğelerin sayısının iki değil, üç olduğunu savunmak pekâlâ mümkündür. Peki, kopula neden hariç tutulmuştur?

Kopula, diğer iki parçadan önemli farklılıklar gösterir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Tahrîru'l-kavâid* haşiyesinde de tespit ettiği üzere, konu ve yüklem, kategorik önermenin maddesi, kopula ise kategorik önermenin formuymuşçasına işlem görür.¹⁹ Kopulanın temel işlevi; konunun ve yüklem, bir açıdan bir ve özdeş olduğunu iddia etmektir. Dolayısıyla kopula, her ne kadar önermenin ihtiva ettiği parçalardan olsa da asıl itibarıyla konu ve yüklem parçalarının bir tür birliğe sahip olduğunu bildirme işlevi görür. Daha kesin olarak, 'bir' ve 'çok' olarak nitelenen şeyler konu ve yüklem-dir; bu ikisi farklı tanımlara sahip oldukları için tanımca çoktur; bu ikisi bir noktada yani kopulada birleştikleri için birleşme noktası hesaba katıldığında bir ve özdeştirler. İşte kopula, onların bir tür birliğe sahip olduklarının işaretçisidir.

"Zeyd kâtiptir" ifadesini ele alalım. 'Zeyd' ve 'kâtip,' birbirinden farklı kavramlar olmaları cihetinden 'çok' sıfatıyla nitelendirilebilir. Öte yandan, ortak bir noktada birleşmeleri cihetinden -ki bu ciheti 'Zeyd' ve 'kâtip' kavramı altındaki zâtın aynı zât olması oluşturmaktadır- onların 'bir' sıfatıyla da nitelendirilebileceğini söyleyebiliriz. Özetle, 'Zeyd' ve 'kâtip' farklı kavramlar olsalar da aynı zâtı ifade etme cihetinde birleşirler. Bu da durum, 'Zeyd' ve 'kâtip'in, belli bir zât nezdinde niteliksel olarak özdeş olduklarını ortaya koyar.

Sonuç olarak, hem 'çok' hem de 'bir' ile nitelenen şey aynı şeydir: (Zeyd, kâtip) ikilisi. Ancak kopula –Cürcânî'nin madde-form tespitinden yola çıkarak- farklı bir değerlendirmeyi gerektirir. "Zeyd kâtiptir" önermesinde, 'Zeyd' ve 'kâtip' önermenin maddi unsurlarıdır ve tanımları birbirinden farklıdır. Önerme içerisindeki '-dır' ise, madde-form ayrımına uygun olarak, bu iki farklı kavramın bir tür birliğe sahip olduğunu belirtir ve bu ikilinin niteliksel özdeşliğini sağlayan formun kendisidir.²⁰

19 Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Hâşiyetu Seyyid Şerîf el-Cürcânî*, thk. Muhsin Bidarfer (Kum: Menşûrât-ı Bidar, 2005), 222, dp. 1.

20 Bu noktayı tekrar hatırlayalım: Konu ve yüklem, bir açıdan 'çok' yani 'farklı', diğer açıdan ise 'bir' yani 'aynı' olması gerekir. Çokluk, konu ve yüklem, farklı tanımlara sahip olması nedeniyle oluşur. Ancak, bu iki farklı tanımın hangi açıdan birleşeceği/özdeşleşeceği yani birliğin nerede sağlanacağı sorunu başlı başına önemli bir mesele olarak karşımıza çıkar. Zira kategorik önermedeki kopula bir tür özdeşlik, niteliksel özdeşlik bildirir. Bu yoruma göre "a, b'dir" demek "a, b ile özdeştir" anlamını ifade eder. İlerleyen satırlarda da tartışacağım üzere, a ve b'nin tam anlamıyla özdeş olmaları mümkün değildir; dolayısıyla onlar zayıf anlamda, niteliksel olarak özdeştirler. Bu analize göre "a, b'dir" şeklindeki kategorik önerme "a, b ile x noktasında özdeştirler" olarak okunur.

Buraya kadarki tartışmada, kategorik önermeler için yükleme şemasının birçok ikilisinin analiziyle doğrudan bağlantılı olduğunu özellikle vurgulamak istedim. Bu şemanın gerektirdiği 'farklılaşma' ve 'özdeşlik'in, sırasıyla, 'çokluk' (*kesret*) ve 'birlik' (*vahdet*) ile eşleştirilebileceğini düşünmek için teorik ve metinsel verilerin olduğunu göstermeye çalıştım.

Şimdi ise çokluk- farklılık eşleştirmesini bırakıyor ve bir-birlik eşleştirmesini tartışmaya geçiyorum. Takip eden inceleme boyunca görülecektir ki kategorik önermenin semantiğine dair *Tecrîdü'l-İ'tikâd* ve Kuşçu şerhindeki incelemede, konu ve yükleme birliği (*ittihad*) ile temel (core) metafiziksel kavram olan birlik yani ittihad-vahdet eşleşmesi daha önemli/belirgin hale gelir, öyle ki kesret-teğâyür eşleşmesini bu meselede adeta ikinci plana atar. Ancak, daha çarpıcı olan şey kategorik önermenin vahdet başlığında bir vahdet türü olarak ele alınmasıdır. Zira burada bir teşbih yapmak için değil gerçekten de kategorik önerme, birliğin bir alt kategorilerinden biri olarak dikkatlere sunulmuştur. Haml bir birlik türü ise birliğin –'salt bir' müstesna ne kadar türü varsa onlar hamlin de türleri olacaktır.

(والهوهو على هذا النحو) أي: على نحو الوحدة، فكما أن بعض أفراد الوحدة أولى من البعض بالوحدة، كذلك بعض أفراد الحمل أولى من البعض بالحملية على ما سبق

"O, odur" yapısı birlik kavramına benzer. Nitekim, birliğin bazı kısımları diğer kısımlarından daha önceliklidir ve aynen buna benzer şekilde de yüklemenin bazı kısımları diğer kısımlarından daha önceliğe sahiptir.²¹

Bu paragrafa göre hüve hüve/kategorik olumlu önerme, birliğin alt türlerinden biridir ve birliğin kısımlarına ilişkin kural ve bölümlenmelerin kategorik önermeye de uygulanabileceğini söyler. Daha kesin bir şekilde, birliğin alt kategorilerindeki hiyerarşinin kategorik önermede de bulunacağını ifade eder. Şöyle ki: Birçok nesne içeren bir yığın ile ilgili olarak farklı birlik noktaları tespit edilebilir. Bu birlik nokta-

Yani kategorik önerme, "a ve b, x'te özdeş ve aynıdır" şeklinde üçlü bir bağıntı olarak değerlendirilebilir. Bu x noktası ya da daha açık bir ifadeyle, konu ve yüklem nereden birleşmesi gerektiği, yükleme teorisinin en kritik sorularından biridir. Konu ve yüklem birbirinden farklı tanımlara sahip olması gerektiği neredeyse istisnasız kabul görünürken onların nerede birleşmesi gerektiği tartışmalıdır. Kabaca, kaplamsalci yükleme teorisi ve varlıkçı yükleme teorisi olarak adlandırdığım iki temel teori mevcuttur. Kaplamsalci teoriye göre konu ve yüklem kaplam cihetinden müşterek olması önermenin birliğini sağlar; varlıkçı teoriye göre ise konu ve yüklem varlık bakımından bir ve aynı olması önermeye birliğini sağlayan şeydir.

21 el-Kuşcî, *Şerhu Tegrîdü'l-akâid*, I, 510.

ları bazen o nesnelere kurucu parçası olabileceği gibi bazen de onların arazi nitelikleri olur. Böyle olunca da nesnelere bu birlik cihetleri özelinde bir olurlar ve onlar hakkında onlar x noktasında birdir, özdeştir denilir. Fakat Tûsî'nin de belirttiği gibi, birlik türleri arasında yetkinlik derecelerinin değiştiği seviyeler vardır. Mesela Zeyd ve Amr'ın türsel birliği Zeyd ve Düldül'ün cinsten yani canlılıkta bir olmasından daha üst seviyedir. Özcü bir mantık içinde elbette ki nesnelere cins, fasıl gibi mahiyet için kurucu (essential) parçalardaki birleşimleri, nesnelere kurucu olmayan sıfatlarda birleşmelerinden daha değerlidir. Öte yandan dikkat edilmelidir ki, birlik ve hüve hüve'nin kısımları tamamen aynı değildir, zira bölünmez birlik (*el-vaḥde el-şahsiyye*) bu bakış açısı temelinde diğer birlik türlerinden daha üst seviyede olsa da kategorik önermenin ihtiva ettiği bir birlik türü değildir. Özetle, burada bizim için önemli olan yine aynı şeydir: Kategorik önermedeki yüklemleme şeması, mecaz değil gerçekten de birlik kavramının bir alt kategorisidir.²²

Kategorik önermenin bir birlik türü olarak vurgulanması ve ona yine birlik türleri başlığı altında yer verilmesi, yüklemlemenin doğasını ve gereklerini keşfetme yolunda benim için aydınlatıcı olsa da Ali Kuşçu, birlik başlığı altında 'hüve hüve' kavramının yer almasından hoşnut değildir. Öncelikle, birlik ve yüklemleme konusunun ilişkilendirilmesinden –benim gibi– memnun olanların görüşlerini, Ali Kuşçu'nun dilinden dile getirelim.

قيل: معناه أن هو هو، وهو أن يكون للشيئين وحدة من وجه على نحو الوحدة في الانقسام إلى الأقسام المذكورة، فكما يقال جهة الوحدة إما مقومة أو عارضة، فكذلك جهة هو هو، فجميع أقسام الوحدة متحقق في أقسام هو هو، لكن ينبغي أن يعتبر في هو هو الكثرة؛ فإنه لا يتصور بدون اثنينية، فلا يتصور في الشخص الواحد من حيث هو شخص واحد، بخلاف الوحدة إنها تصور في الشخص الواحد من حيث هو شخص واحد

Denilmiştir ki: İki şeyin bir cihetten bir olması demek olan hüve hüve (formu), tıpkı birlik gibi daha önce zikredilen kısımlara ayrılır. Nitekim birlik cihetinin mukavvim veya arız kısımlara ayrıldığı söylendiği gibi aynı kısımlar hüve hüve için de söylenir. Dolayısıyla birliğin bütün kısımları, hüve hüve formunun kısımlarında da gerçekleşir, fakat hüve hüve formunda çokluğun da dikkate alınması gerekir. Oysa çokluk ciheti ikilik olmaksızın düşünülebilir bir şey değildir. Bu nedenle, tek bir şahıs söz konusu olduğunda birlik ciheti düşünülebilir iken çokluk ciheti düşünülebilir bir şey değildir.²³

22 Mutahhar el-Hillî, *Keşfu'l-Murâd fî şerhi Tecdî'l-i'tikâd*, ed. Hasanzâde Âmulî (Kum: Mûesse-tü'n-Neşri'l-İslâmî, 1433), 153; el-Kuşcî, *Şerhu Tecdî'l-akâid*, I, 510.

23 el-Kuşcî, *Şerhu Tecdî'l-akâid*, I, 511.

Yukarıdaki teklife cevap veren Ali Kuşçu'ya göre 'hüve hüve' formunun vahdet ile birlikte ele alınması dikkate değer bir katkı sunmamaktadır. Ali Kuşçu kategorik önermenin bir tür birlik olması nedeniyle birliğin kısımları kadar kısımlara sahip olacağı yaklaşımının sunacağı faydalar konusunda iyimser değildir. Kuşçu prensip olarak kabul eder ki a kavramı, diğer bir kavram b kavramının analizinde kullanılıyorsa b'nin kısımlarında a'nın bütün kısımları da doğal olarak içerilir. Mesela kopulayı düşünelim. Onun olumlu ve olumsuz kısımları vardır. Önermeyi konu-yüklem-kopula birimlerini içeren bileşik bir yapı olarak düşündüğümüzde kopulayı içerdiği için, önermenin de kopula kadar kısımları olacaktır. Yani önerme olumlu veya olumsuz iki kısma ayrılacaktır. Şimdi aynı şeyi 'hüve hüve' formu için düşünelim. Hüve hüve formunda bir vahdet ciheti bir de çokluk ciheti vardır. 'Hüve hüve' formu bir vahdet ciheti içerdiği için vahdetin ne kadar kısmı varsa o oranda 'hüve hüve' formunun kısmı olur. Fakat Ali Kuşçu'ya göre vahdetin kısımları- hüve hüvenin kısımları orantısız vurgulamanın dışı dokunur bir faydası yoktur.²⁴

Ali Kuşçu'nun *faydasızlık* eleştirisi Celâleddin Devvânî (ö. 908/1502) tarafından güçlü bir şekilde sorgulanmıştır. Devvânî'ye göre kategorik önerme -hüve hüve formunun- birlik ana başlığı altına entegre edilmesinin birçok faydası vardır. Bilinmektedir ki 'hüve hüve' formu, konu ve yüklem bir yerde birleşmesidir. Birleşme mekanına dair yaygın olarak kabul edilen iki farklı görüş vardır ve bunlardan birine göre konu ve yüklem kaplamda birdir, diğerine göre ise onlar varlıkta birdir.²⁵ İki farklı şey, varlıkta veya kaplamda bir ise onların yaygın (*müteâraf*) ittihada sahip olduğu söylenir. Yani kategorik önerme ya da diğer adıyla 'hüve hüve' formundaki önermelerde konu ve yüklem varlıkta birliği veya kaplamda birliği en çok rastlanılan, en yaygın birlik türüdür.²⁶

Bununla birlikte, Devvânî'ye göre 'hüve hüve' ve birliğin entegre sunumu, 'hüve hüve' formunun sadece iki seçenikle sınırlanmayarak daha geniş bir seçenekler yelpazesinde değerlendirilmesine olanak sağlamıştır. Başka bir ifadeyle, yaygın görüşe (*müteâraf*) göre 'hüve hüve' formundaki birlik konu-yüklem tek bir varlığa sahip olması durumunda ya da kaplam kümelerinin kesişimi boş olmadığında sağlanır.

24 el-Kuşcî, *Şerhu Tecdî'l-akâid*, I, 511.

25 Kaplamsal yükleme teorisi ve varlıkçı yükleme teorisi olarak adlandırdığım iki teorisinin mevcut olduğuna daha önce işaret etmiştim. Bk. dipnot 20.

26 Celâleddin ed-Devvânî, *el-Hâşiyetü'l-Kadîme alâ Şerhü't-Tecdîd* (*Şerhu Tecdî'l-Akâ'id* zeylinde), thk. Muhammed ez-Zarii el-Rızai (Kum: İntişarat-ı Raid, 1393), 511, dp. 5. Devvânî'nin yeniliği olarak kabul edilen 'müteâraf haml' ve 'evveli haml' ayrımının gerekçeleri ve kapsamlı bir incelemesi için bk. Khaled El-Rouayheb, "Dawâni (d. 1502) and Dashtaki (d. 1498) on Primary (Awwali) and Familiar (Muta'araf) Predication", *Oriens* 51/3-4 (2023): 367-92.

Devvânî müteâraf seçeneklerin Zeyd-Amr ikilisi için bir birliğe sahip olma imkânını dışarıda bıraktığını iddia eder ve tam da bu noktada, birlik ve 'hüve hüve' entegresine dayalı sunum, diğer birlik türlerinin de olduğunu hatırlamaya, Zeyd-Amr ikilisinin müteâraf seçenekler dışında kalsa bile bir birliğe sahip olabileceğini anlamaya yardımcı olur. Zeyd-Amr ikilisini düşünelim. Bu ikili, iki ayrı varlığa sahip olduğu için onların 'hüve hüve' formunda birleşmesi mümkün değildir. Zeyd ve Amr'ın varlıkları bir olmadığı için yani müteâraf yükleme biçimini yansıtmadığı için "Zeyd, Amr" dır diye bir önerme 'hüve hüve' formunda kurulamaz. Fakat vahdetin diğer türleri dikkate alındığında iki ayrı şahıs, yani Zeyd ve Amr, insan olmaları hasebiyle türleri bir ve aynıdır. Özetle Zeyd ve Amr 'hüve hüve' formunda ittihat etmeseler bile yine de onların ittihad edebileceği bir nokta bulunabilir.

Açıkçası Devvânî ittihadın, sadece önerme kurmaya izin veren 'hüve hüve' biçimine hapsedilmesinden rahatsız olduğunu vurgulamak ister. Ona göre birlik ciheti ve çokluk ciheti olan her ittihad, müteâraf bir ittihad olmak zorunda değildir. Evet, Zeyd ve Amr iki ayrı kişi olduğu için onların varlıkta bir olmaları imkânsızdır ve müteâraf birliği esas alan bir önerme kurulamaz. Ama bu durum Zeyd ve Amr'ın bir birlik ciheti ve çokluk cihetine sahip olmasına engel değildir. Dolayısıyla Devvânî'ye göre birlik ve çokluk cihetini içeren 'hüve hüve' formu, müteâraf formdan yani varlıkta birlik formundan ibaret olmak zorunda değildir ve onlara hapsedilemez.

Devvânî'nin, Ali Kuşçu'dan farklı olarak, Tûsî'nin entegre sunumunu desteklediği gözlemlenmektedir. Ona göre, Tûsî'nin 'hüve hüve' kavramını vahdet başlığı altında ele alması, 'hüve hüve'nin sadece müteâraf tür ile sınırlı olmayıp, başka türlerinin de bulunduğunu fark etmemize olanak tanır. Nitekim Tûsî'nin, 'hüve hüve' formunu anlattığı satırlardan hemen sonraki satırlarda müteâraf dışında kalan diğer birlik türlerini sayması, Devvânî'nin entegre sunuma yönelik iyimser yaklaşımını desteklemektedir: Tûsî, arazî sıfatlarda iki şeyin birleşmesi ile zâtî vasıflarda iki şeyin birleşmesinin farklı adlar ile adlandırıldığını söyler. Ali Kuşçu'nun şerhinde bu birlik türleri özel adlarıyla sıralanır: Türde birliğe mümâsele, cinste birliğe mücânese, nitelikte birliğe müşâbehe, nicelikte birliğe müsâvât, izafette birliğe münâsebet denir. Bence Ali Kuşçu elbette ki diğer birlik türlerinin olduğunun farkındadır fakat o, 'hüve hüve' formunu müteâraf haml anlamında kullanır ve bununla varlıkta veya zâta bir olmayı kasteder.²⁷ Oysa Devvânî haml ve 'hüve hüve' formunu aynı anlamda kullanır ve müteâraf hamli bir alt kategori olarak kabul eder. Sonuç olarak Devvânî'nin itirazının, ıstılahları Kuşçu'dan farklı kullanmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

27 et-Tûsî, *Tecrîdu'l-akâid*, I, 507; el-Kuşcî, *Şerhu Tegrîdi'l-akâid*, I, 507.

IV. Tam Özdeşlik ve Kategorik Önerme

Yüklelemenin doğası ve gereklerine dair inceleme açısından değerlendirildiğinde, mantığın temel öğelerinden 'hüve hüve' yani kategorik önermenin, metafiziğin temel kavramlarından vahdet-kesret başlığı içinde ele alınması mantığın, metafiziksel temellerle ne derecede etkileşimde olduğunu bize gösteriyor. Şimdi ise bu etkileşimi perçinleyecek ikinci bir adım atarak yine metafiziğin vahdet-kesret başlığındaki "iki şeyin tam özdeş olması mümkün değildir" prensibinin kategorik önermenin şemasını belirlemedeki önemli rolünü ele alacağız.

Bu ikinci adımda Ali Kuşçu, vahdet-kesret başlığındaki 'güçlü özdeşliğin imkânsızlığı' prensibini olduğu gibi haml başlığına taşır ve niçin kategorik önermenin birlik cihetine ve çokluk cihetine sahip olması gerektiğini temellendiren argümanın desteklerinden biri haline getirir. Onun ana hedefi vahdet başlığındaki kazanımları yüklelemenin semantiğini oluşturmak için kullanmak ve kategorik önermeye ait yükleleme şemasını metafiziksel bir ilkedен hareketle gerekçelendirmektir.

Kendinden önceki kelim kitaplarında da görülebilecek bu prensibi, Ali Kuşçu, *Şerhu'l-Mekâsıd*'dan basit değişikliklerle aktarır.²⁸ Burada onun orijinal bir katkı sunduğunu iddia etmiyoruz. Bununla birlikte, güçlü özdeşliğin imkânsızlığını anlatan bu satırlar, yükleleme şemasını kuran argümanda Ali Kuşçu'nun ana argümanını temellendiren bir kabul olarak karşımıza çıkar.

Öncelikle "iki şeyin ittihad etmesi muhaldır" prensibini kısaca açıklayalım. Bu prensip iki nesnenin kendi özdeşliklerini, koruyarak sayısal anlamda bir özdeşliğe sahip olamayacağını öne sürer. Zeyd ve Amr'ı yine örnek vermek adına göreve çağıralım. Güçlü veya sayısal özdeşliğe göre, Zeyd ve Amr'ın sayısal özdeş olması Zeyd'in kendi özdeşliğini, bireyselliğini kaybetmeden Amr olması veya tersini ifade etmektedir. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi imkânsızdır. Diyelim ki Zeyd, Amr'a dönüştü. Bu dönüşüm sonrasında her ikisi de mevcut olmaya devam edecekse elimizde bir kişi değil iki kişi olacaktır. Bu durumda sayısal özdeşlik ya da sayısal birden söz etmek mümkün değildir.²⁹

İkinci senaryoda ise bu iki kişiden birisinin yok olduğunu diğerinin varlığını sürdürdüğünü farz edelim. Yok olan birisinin özdeşliğini koruduğunu düşünmek makul

28 el-Kuşçî, *Şerhu Tecrîdî'l-akâid*, I, 512.

29 el-Kuşçî, *Şerhu Tecrîdî'l-akâid*, I, 512.

değildir. Üçüncü senaryoda, her ikisinin yok olduğunu düşünürsek, bu sefer üçüncü bir kişi zuhur edecektir. Dolayısıyla bu senaryolarda temsil edilen düşünce deneylerinin hepsinde ilk baştaki varsayım yanlış olur. Zira en baştaki varsayımda biz sayısal özdeşlik makinasına giren Zeyd ve Amr'ın bu makinadan çıktıktan sonra bile bireysel özdeşliklerini koruması gerektiğini şart koşmuştuk. Oysa yukarıdaki senaryolarda itihad işlemi uygulandıktan sonra bireylerden ya biri ya da ikisi yok olmaktadır.³⁰

Yukarıdaki argümanın asıl varmak istediği sonuç iki farklı şeyin -farklılık ve kendiliklerini korumak şartıyla- kesinlikle güçlü bir özdeşliğe sahip olamayacağıdır. Fakat Ali Kuşçu için daha da önemlisi 'iki şey' ve 'sayısal özdeşlik' arasındaki imkânsızlığı yükleme şemasını kuran/temellendiren argümana taşıyabileceğini fark etmesidir. Onun sayısal özdeşliğin imkânsızlığı ile kategorik önermedeki yükleme şeması arasında bağ kurması makuldür. Zira kategorik önermede konu ve yüklem yerlerine getirilmesi planlanan iki nesne ile sayısal özdeşlik makinasına giren iki nesne arasında bir fark yoktur. Diğer bir ifadeyle, sayıca 'iki şey' hakkında akıl yürütme sonucunda bir prensip elde ediyorsak bu prensibi yine konu ve yüklem yerini doldürücü 'iki şey'e de uygulayabiliriz. Ali Kuşçu da böyle yapar. O, sayısal özdeşliği inkâr eden bu prensibi olduğu gibi, yükleme şemasının itihad ile ilgili kurahını gerekçelendirmek için kullanır.

Kuşçu'nun argümanı şöyledir:

(و الحمل) الإيجابي (يستدعي اتحاد الطرفين) أي: الموضوع والمحمول، (من وجه)
وإلا لكان الحمل الإيجابي بالمواطأة حكمًا بوحدة الإثنين

Olumlu yükleme konu ve yüklem in min veçhin itihadını gerektirmektedir. Eğer bu gerekmeseydi olumlu muvâtaat hamli iki şeyin bir ve aynı olduğunu iddia etmek olacaktı.³¹

Bu argümanda önemli olan ifade 'وحدة الإثنين' ifadesidir. Bu ifadeye vahdet başlığından aşınayız. Hatırlanacağı üzere vahdet başlığında "İki ayrı nesnenin tamamen özdeş olması muhaldir" önermesi temel bir prensip olarak alınmıştır. Güçlü özdeşlik saçmadır ve Ali Kuşçu bu saçmalığı ustaca kullanır ve bu prensibi haml başlığına taşıyarak bir modus tollens çıkarımı inşa eder. Bu çıkarımda güçlü özdeşliği ifade eden önerme art bileşen olarak seçilmiştir:

30 el-Kuşcî, *Şerhu Tecdî'l-akâid*, I, 512.

31 el-Kuşcî, *Şerhu Tecdî'l-akâid*, I, 327.

Ö1. Kategorik önermenin konu ve yüklemi bir açıdan birleşmezse onlar tam olarak birleşir.

Ö2. Onların tam olarak birleşmeleri muhaldir/saçmadır.

S. O halde kategorik önermenin konu ve yüklemi bir açıdan birleşir.

Kuşçu, 'bir açıdan ittifad'ın gerekli olduğunu, bir açıdan ittifadın çelişiyiymiş gibi aldığı 'tam ittifadın saçmalığı'na dayanarak ispatlamaktadır. Yani, "iki şey bir açıdan ittifad etmiyorsa demek ki bu iki şey tam olarak ittifad ediyor" fikrinden hareket eder. Onun için tam ittifadı reddetmek kolaydır, zira bu prensip vahdet-kesret başlığında zaten detaylıca ele alınmış ve saçmalığı gösterilmiştir.

Bu noktada, kendimizi iki ayrı nesnenin/zatın asla birleşmeyeceği prensibi ve onun yükleleme şemasına ve özelde de ondaki 'bir açıdan birlik'e etkisi ile sınırlamak en iyisi gibi görünüyor. Öncelikle, sayısal ittifad/güçlü özdeşlik/ kuralı ile ilgili olarak şunu fark etmek önemlidir: Sayısal özdeşlik/tam ittifad makinasına giren iki şeyin -ister bu makinaya girmeden önce isterse girdikten sonra fark etmeksizin- her hâlükârda kendiliklerini muhafaza etmesi gerekir. Kuşçu kendilikleri/özdeşlikleri korunan bu iki şeyin aslında konu terim ve yüklem terim boşluklarını dolduran iki şey olarak da görülebileceğini farkeder. Buna göre, konu terim ve yüklem terim yani bu iki şey -kendiliklerini korumak şartıyla- asla birbirinin aynısı olamazlar. Özdeşlikleri muhafaza edilmiş bu iki şey için tam ittifad mümkün değilse onlar için mümkün olan özdeşlik seçeneği bir açıdan özdeş olmalarıdır. Bu sonucu şöyle de yorumlayabiliriz: Aynı şeyler olmayı sürdüren iki şeyin tam anlamıyla -yani sayısal birlik tarzında- bir olmaları mümkün değildir.

Kendisine özdeş olmayı sürdüren iki şeyin tam anlamıyla bir olmaları mümkün değilse karşımıza bir dilemma çıkar: Kategorik önermeyi kurmak için ya (1) ikilik yani çokluktan ya da (2) tam birlikten vazgeçmek. Çünkü daha önce de vurguladığımız üzere, çokluğun tam birliğini savunmak tutarsızdır. Dilemmadan kurtulmak adına iki çözüm sunulabilir.

(2)'deki sorunu aşmak için, çokluğu muhafaza edelim ve tam birlik ısrarından vazgeçelim. Bu durumda kategorik önermedeki iki şeyin, yani konu terim ve yüklem terimin boşluklarına iki ayrı nesnenin yerleştirilmesi mümkündür. Ancak, bu iki nesne tam anlamıyla özdeş olamayacağından, en az bir açıdan özdeş olmaları gerekecektir. Belirtmek gerekir ki Kuşçu bu sonuca varırken, görüldüğü ki bu iki şeyin tamamen farklı olmaları seçeneğini incelemiyor. Başka bir deyişle, Kuşçu, birbirleriyle

hiçbir ilişkisi veya ortak noktası bulunmayan iki şeyin var olup olamayacağı ya da bu düşüncenin saçma olup olmadığına dair bir inceleme yapmamaktadır.

(1)'deki sorunu çözmek için ise tam birliği muhafaza edip çokluktan kurtulmayı deneyelim. Bu durumda kategorik önermede konu ve yüklem birbirinin aynısı olan tek bir şey olacaktır. “İnsan, insandır”, “Zeyd, Zeyd'dir bunun örnekleri olarak gösterilebilir. Fakat Kuşçu bu tür önermelerde gerçek anlamda bir yükleme olmadığını, bir şeyi kendi kendine yüklem yaptığımız için bu önermelerin bilginizi arttırmayacağını söyler. Bu önermelerde konu ile yüklem, mekânsal ve zamansal olarak farklı geçişler sergilese de onların aralarında anlamca hiçbir fark yoktur. Onların *token*larındaki (lafzî varlıklarındaki) çoğalma –ki bu, onların konu ve yüklemde aynen yazılmasıdır- anlam açısından bir çoğalma olarak değerlendirilmez. Diğer bir ifadeyle, konu ve yükleme aynı kelimeyi yazdığımızı varsayalım, bu durumda tam özdeşlik korunmuş, ancak çoğalma yoluyla elde edilen bilgi vericilik özelliği kaybedilmiş olur.

Kuşçu'nun şerhinden hareketle yükleme dilemması ve yükleme şemasına ilişkin argümanımı yeniden kurabiliriz:

Ö1. İki şey -kendiliklerini korumak şartıyla- ya birbiriyle tamamen aynıdır ya da bir açıdan aynıdır: Yukarıda da vurguladığım üzere, Kuşçu kendiliklerini koruyan iki şeyin birbirinden tamamen farklılığına -bilebildiğim kadarıyla- değinmemektedir.

Ö2. İki şeyin -kendiliklerini koruyarak- birbirinin aynısı olması imkânsızdır: Tam ittihadın imkânsız olduğunu iddia eden ve birlik-çokluk başlığından yükleme şemasına taşınan prensip.

S1.O halde iki şey kendiliklerini korumak şartıyla birbiriyle bir açıdan aynıdır.

Ö3. İki şey –kendiliklerini korumak şartıyla- birbirinden ya tamamen farksızdır ya da kısmen farklıdır: Fark etmek gerekir ki Kuşçu, iki şeyin birbirinden tamamen farklı olması seçeneğini argümanında ele almamaktadır.

Ö4. İki şey -kendiliklerini korumak şartıyla- tamamen farksız ise o ikisi –kendiliklerini koruyarak- tamamen aynıdır.

Ö5. İki şeyin -kendiliklerini koruyarak- birbirinin aynısı olması imkânsızdır: Tam ittihadın imkânsız olduğunu iddia eden ve birlik-çokluk başlığından yükleme şemasına taşınan prensip.

S2. O halde iki şey –kendiliklerini korumak şartıyla- birbirinden kısmen farklıdır

S1 ve S2 'iki şey' yerine 'konu' ve 'yüklem' yazdığımızda ortaya çıkan şey yükleme-

me şemasının ta kendisidir: Konu ve yüklem kendiliklerini korumak şartıyla birbiriy-le bir açıdan aynıdır & konu ve yüklem –kendiliklerini korumak şartıyla- birbirinden bir açıdan farklıdır.

Yeniden kurulan bu argümanda dikkati çeken şey şudur: Kuşçu birlik-çokluk bölümlündeki bu bulguyu yani güçlü özdeşliğin saçmalığı prensibini, yükleme şemasını yani hem S1 hem de S2'yi temellendirmek için kullanmış ve metafiziksel karakterdeki ilkeleri hamlin doğasını ve gereklerini inceleyen argümanlara taşınmıştır.

Bu çalışmada metafiziğin vahdet-kesret kısmında karşılaştığımız 'birlik yönü', 'çokluk yönü' kavramları ve onlardan türetilmiş ilkelerin kategorik önermeye ait yüklemleme şemasına etkisini Kuşçu bağlamında ele almaya çalıştım: O, yükleleme hakkındaki anlayışımıza metafizikten beslenen bir katkı sunar ve onu birlik-çokluk probleminin bir uzantısı haline getirir.

Bu vesile ile denilebilir ki mantık kuralları mantık el kitaplarından öğrenilebilir fakat mantık felsefesi bu kuralların metafizik ve varlık anlayışlarıyla bağlantısı araştırılarak derinleştirilmelidir. Kuşçu'da incelendiği gibi, vahdet-kesret ve haml arasında alttan alta işleyen etkileşim, mantığı; metafizik ilke ve kavramlarla ilişkilendirerek düşünmemiz noktasında bizi cesaretlendiriyor.

Kaynakça

- Apaydın, Yasin. *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek: Tecrid Geleneği Bağlamında Umur-ı Amme Sorunu*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Benevich, Fedor. "Personal Identity in the Philosophy of Kalam". *Documenti e Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale International Journal on the Philosophical Tradition from Late Antiquity to the Late Middle Ages* 34 (2023): 93-114.
- ed-Devvânî, Celâleddin. *el-Hâşiyetü'l-Kadîme alâ Şerhi't-Tecrid (Şerhu Tecridi'l-Akâ'id zeylinde)*. thk. Muhammed ez-Zarii el-Rızai. Kum: İntişarat-ı Raid, 1393.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif. *Hâşiyetu Seyyid Şerif Cürcânî*. thk. Muhsin Bidarfer. Kum: Menşûrât-ı Bidar, 2005.
- el-Hillî, Mutahhar. *Keşfu'l-Murâd fî şerhi Tecridi'l-İtikâd*. Editör Hasanzâde Âmulî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1433.
- el-İsfahânî, Mahmud b. Abdurrahman. *Tesdîdü'l-kavâid fî şerhi Tecridi'l-akâ'id*. thk. Eşref Altaş, M. Ali Koca, Salih Günaydın, Muhammed Yetim. İstanbul: İSAM, 2020.
- el-Kuşçî, Alâuddin Ali b. Muhammed. *Şerhu Tecridi'l-akâ'id*. thk. Muhammed Hüseyin Zirâi Rizâyî. Kum: Râid, 1393.
- El-Rouayheb, Khaled. "Dawâni (d. 1502) and Dashtakî (d. 1498) on Primary (Awwalî) and Familiar (Muta'araf) Predication". *Oriens* 51/3-4 (2023): 367-92.

- er-Râzî, Fahreddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. thk. Ali Rıza Necefzade. Tahran, 2005.
- er-Râzî, Kutbüddin. *Tahrîru'l-kavâidil-mantıkıyye fî şerhi'r-risâleti'ş-Şemsiyye*. thk. Muhsin Bidarfer. Kum: Menşûrât-ı Bidar, 2005.
- et-Tûsî, Nasîruddin. *Tecridü'l-akâid* (Şerhu Tecridi'l-akâid içinde). thk. Muhammed Hüseyin Zirâi Rizâyî. Kum: Râid, 1393.
- Forrest, Peter. "The Identity of Indiscernibles". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta. Stanford: Stanford University, 2020.
- Noonan, Harold, Ben Curtis. "Identity". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta ve Uri Nodelman. Stanford: Stanford University, 2022.
- Özturan, Mehmet. "Yüklememenin Anlamı: Tecridü'l-i'tikâd Üzerine Bir İnceleme." *Beytulhikme: International Journal of Philosophy* 10/1 (2020): 207–218.
- . "Yüklememe Dilemması: Taşkoprüzade'nin Dışsal Özdeşlikçi Yüklememe Teorisi." *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 41 (2020): 167–180.